

NEKAJ O DRUŠTVENO PROSVETNEM DELU V PREJŠNJIH ČASIH

Ko spremljamo politično in gospodarsko življenje v naši sedanosti, pa tudi dogodke naše daljne in bližnje preteklosti, res ni odveč, če spoznamo tudi tiste sile in nagibe, ki so posredno ali neposredno vplivali na oblikovanje ljudskega mišljenja in čustvovanja, na zavednost in družbeno zrelost prebivalstva ali pa tudi ovirale njegov duhovni in gospodarski razvoj. Življenje je spremenljivo in zapleteno, odvisno od vplivov, ki si večkrat nasprotujejo, pri tem pa je treba poznati pogoje, naključja, krajevne razmere, ki so odločale pri tem ali onem dogajanju in tudi značaj posameznih ljudi. Le tako bomo s časom dobili pravilno podobo naše preteklosti. Ni nam potreben samo pregled pomenljivejših mož in žena, ki so se uveljavili doma in v svetu, temveč je treba vedeti, kako in zakaj je ta domača zemlja, iz katere je rasel naš človek iz preteklosti v sedanost, rodila tako raznovrstne sadove človeškega duha in hotenja. Seveda nas še vedno in v prvi vrsti obvezuje neposredno življenje. Spoznati moramo njegove naloge in pogoje, skrbeti je treba za kruh in streho, da si ohranimo zdravje in moč ter se tudi duhovno oblikujemo v ljudi sedanjega časa, ki ne bodo samo delovna sila, temveč zavedni in zavestni udje svoje družbe, soustvarjalci in uživalci vseh narodnih in kulturnih vrednot.

Naše Muzejsko društvo v svojih Razgledih vzorno opravlja to nalogo in bo svoje delo gotovo nadaljevalo tudi v prihodnosti. Posebno zadnja knjiga je prinesla toliko bogatega gradiva, da je zgled pokrajinskega zgodovinopisja in narodopisja. Seznam žrtev fašističnega nasilja v loški občini pa je pretresljivo pričevanje o žrtvah in trpljenju naših ljudi v osvobodilni vojni. Zgodovina te bližnje preteklosti najbrž še dolgo ne bo izžrpana in jo bo treba v podrobnostih ohraniti za prihodnje čase. Ljudje prihajajo in odhajajo, rode se novi, v spominu starih se marsikaj zabriše, napisana beseda ostane; čeprav tudi ljudsko izročilo ne bo moglo zamreti in bo nanovo v najrazličnejših pripovedih oživljalo strahote minulih dni, je pisano zgodovinsko pričevanje še vedno najdragocenejše pojasnjevanje preteklih časov.

Po tem nekoliko obsežnem uvodu naj izpolnim eno izmed nalog, ki ne segajo v boj z orožjem, temveč v križanje duševnih prizadevanj v preteklih časih, v naše prosvetno življenje. Tudi to področje ima svojo zgodovino, saj je bilo v oblikah in uspehih tako različno, kakor je bil različen družbeni sestav prebivalstva: meščanski, industrijski in kmečki. Zato ima svojo posebno prosvetno in narodnopræbudno preteklost Škofja Loka, kakor imata svojo posebnost obe dolini, Poljanska in Selška. Tudi za to preteklost je zadnji čas, da jo rešimo pozabljenja, saj so pisani viri v veliki meri uničeni ali so se porazgubili, kar pa je raztresenega po nekdanjih časopisih, je težko dostopno. Treba je tudi upoštevati, da vse, kar je bilo v javnosti napisano, ni moglo veljati za zgodovinsko nepristransko resnico, saj so nazorska in politična nasprotja marsikaj

prikazala v nepopolni resnici. Zlasti politični boji so pustili malo časten spomin na preteklost, le preradi so se spremenili v osebna obračunavanja ali v osebno zadoščenje. Pri tem je treba upoštevati, da so bila tudi politična nasprotja posledica gospodarskih in družbenih razmer in da se je na eni strani le prerada kazala osebna gospodarska premoč in posledice socialne odvisnosti, na drugi strani pa odpor socialno šibkejših slojev, in da so tudi odtod prihajala nasprotja, ki so se nujno pokazala v tedanjem življenju. Ker je torej družbeno življenje celota in vsaka dejavnost del te celote, povezan z drugim delom, zato v vsaki dejavnosti čutimo medsebojne vplive, odvisne od časa in razmer in oseb. Kdor bo npr. skušal orisati podobo Poljanske doline, ne bo mogel mimo vpliva, ki ga je imelo domačinstvo dr. Ivana Tavčarja, in kdor bo pisal o gospodarskem in kulturnem razvoju Selške doline, bo moral v prvi vrsti upoštevati neposredno pričujočnost dr. Janeza Ev. Kreka.

Če posebej govorimo o prosvetnem življenju, je razumljivo, da je bila taka dejavnost mogoča predvsem v večjih središčih in da kraji zunaj teh središč niso bili sicer zaostali ali mrtvi, pač pa so se razvijali bolj v svojih gospodarskih pogojih, v svojem kmetijstvu ali lesni kupčiji, deležni pa so bili prosvetnega življenja v svojih občinskih ali župnijskih središčih. Le malo je bilo resnično zaostalih krajev, bodisi zaradi samote ali posebnih gospodarskih razmer.

Tako sta bili nekoč v Selški dolini dve prosvetni središči, v Selcih in Železnikih. Vsako je imelo svoje posebne pogoje in izoblikovalo svoj značaj. Zato bo iz obeh mogoče povzeti različno podobo v preteklosti. Precej naravno je bilo, da začetek ljudske prosvete najdemo v Železnikih, kjer je prebivalstvo s svojo industrijo, fužinarstvom in žeblljarstvom, pa tudi z močno plastjo rokodelcev in trgovcev, predvsem pa v svoji strnjeni naselitvi imelo drugačne pogoje za družabno življenje, kakor so ga imeli kraji s kmetiskim prebivalstvom. Pričakovali bi tudi, da bi se družabno uveljavljali višji ali vsaj srednji sloji. Bilo pa je drugače. Prebivalci v Železnikih so bili strogo ločeni v kaste, v najvišjo fužinarsko gospodo, ki je živela zase, precej zase je bila tudi trška plast obrtnikov in trgovcev, povsem zase in osamljena je bila žeblljarska večina prebivalstva. Prav o tej najnižji družbeni stopnji imamo prvo poročilo o društvenem združevanju. V 4. številki Novic 1854, poroča na 16. strani učitelj Jožef Levičnik naslednje: »V sredi preteklega leta se je osnovalo pri nas **bravno** društvo, ki si je naročilo »Novice« in »Danico« tudi zanaprej. Veselo je viditi, kako udje te družbice, priprosti delavci, te časopise vselej težko pričakujejo in kaj marljivo preberejo, kar je živ dokaz, da se giblje naš slovenski narod in drami od dné do dné bolje. Krajcarji, ki jih človek za časopise vloži, so pa resnično tudi dobro naloženi, ker dobri časopisi so študenti, iz katerih človeški rod zajema neizrekljivo veliko naukov in omike.«

Nadalje toži Novičar o takratni draginji, kljub temu, da pretekla letina ni bila slaba, ter sklepa, da so draginje krivi prekupci: »Take prekupce bi po vse pravici postavili v litanije, da bi ubogo ljudstvo molilo: „Reši nas prekupcev odertnikov, o Gospod!“

Ta dopisnik, ki je pozneje rad poročal o vseh dogodkih v dolini, o vremenu, letini, požarih in povodnjih, boleznih in smrtih, skušal pa predvsem ohraniti stare šege in navade, bodisi praznične ali posvetne, o tem društvu iz leta 1853 pozneje molči. Najbrž se ni dolgo držalo. Ustno izročilo pravi, da je to združenje bravcev imelo značaj nekake kavarne in da je svoje shajališče imelo pri Firbarju. Levičnik sam, ki je bil tudi marljiv pisatelj, predvsem potopisec, je

bil naročnik vseh takratnih listov, ne samo Novic in Zgodnje Danice, temveč Slovenske Bčele, Slovenskega Prijatelja, Slovenskega Glasnika, Besednika in je vneto širil tudi Mohorjevo družbo; bil je nekaj časa tudi poverjenik Slovenske matice, pozneje ga pogrešimo celo med člani. Leta 1865 je ustanovil župnijsko knjižnico (Farno bukvarnico), toda zdi se, da je to knjižnico hranil bolj zase ali knjige izjemno posojal posameznim šolarjem. Kakor bomo pozneje videli, tudi ni bil vnet za preveliko in splošno prosvetljenost, bil je mož starega kova, v marsičem samovoljen, predvsem pa kot sin nekdanje fužinarske družine nič naklonjen proletariatu. Celó v šoli je ločil »gosposke« otroke od neimovitih ali ubogih. Ko so v tistih časih v večjih krajih ustanavljali čitalnice, na čitalnico takrat v Železnikih nihče ni mislil, pač pa so Bralno društvo leta 1877 dobila Selca. To društvo se je ohranilo še do novejših časov, vendar ni razvijalo večje delavnosti, omejeno je bilo na ožji krog narodnjakov, imelo svoje časopise ter v omejenem obsegu gojilo petje, šele po prvi vojni tudi igre. Ustanovili so tudi pevsko društvo Ratitovec. Vodili so ga nekateri učitelji.

Posebno poglavje je ustanovitev **Bralnega društva** v Železnikih leta 1885, ker so se kmalu pokazale razlike v pojmovanju društvenega življenja in predvsem znamenja družbene neenakosti. Pobuditelj društva je bil narodno in socialno zavedni kaplan Matej Kljun, po rodu Ribničan (1857—1898). Njegov poglavitni namen je bil, da narodno prebudi in družabno zbliža srednjo in spodnjo plast Železnikarjev. Ni ustanovil čitalnice, ki bi imela meščanski značaj, temveč bralno društvo, ki bi z narodno manifestacijo združevalo tudi izobraževalne, celo socialne namene. Narodne zavednosti je bilo dotlej še malo, gospoda je še dolgo potem naročala nemške liste in zato so se udje Bralnega društva nasprotno imenovali »Slovence«. Prvi glas o tem društvu najdemo v Slovenskem Narodu, v dopisu 6. maja 1885, št. 103. Dopisnik pravi, da je bilo društvo potrebno že pred desetletjem, pa ni bilo take moči, ki bi za omiko in napredek revnega prebivalstva kaj storila. Prebivalci so večinoma žebjarji in delavci, pristopilo pa je že okoli sto udov, ki plačujejo 17 slovenskih časnikov. Tudi na društveno zastavo so začeli misliti in zanjo pobirajo prostovoljne prispevke. Pomenljiv je tudi pristavek, da je treba sloge, kar namiguje na nededinost ali celo na nasprotovanje. Če danes gledamo na poznejše dogodke, moramo priznati, da je bilo med posameznimi društveniki res preveč manifestativnega duha. Prekmalu so začeli misliti na društveno zastavo in na zunanje nastope. Navzkriž sta si kmalu prišla predsednik Kljun in podpredsednik J. Levičnik, ki je bil tudi župan. Začela se je vrsta dopisov v Slovenskem narodu, deloma tudi v Slovencu in Novicah. Tu je Levičnik pokazal svoj nedemokratski značaj, odpovedal je bralno sobo in zapustil društvo; ob praznovanju tisočletnice Cirila in Metoda, ko so blagoslavljali zastavo, ni razsvetlil svoje hiše ter kmalu pospešil tudi socialni razdor. Dopisa v Slovencu 1885, 15. julija št. 158 in 24. julija št. 166 na široko popisujeta slavnost, na katero so prišli gostje z Goriškega in Tolminskega, pevsko društvo Odmev iz Kroke, Bralno društvo iz Selc in odposlanci iz Loke, vse se je godilo »v duhu Cirila in Metoda«; pa kmalu je društvo postalo ognjišče, iz katerega so se utrinjale iskre kritike Levičnikovega županjevanja in učiteljevanja. Slovenski Narod 1. avg. št. 175 poroča o obrekovanju društva, o očitkih beraštva in fanatizma, neizobraženosti in telesni pohabljenosti članov. Dopisnik pristavlja: »Smo li mi krivi, da smo obsojeni od zibeli do mrzlega groba s krvavimi žulji nositi gradivo za Keopsovo piramido, katero zida slavni triumvirat«. To meri na fužinarje, ki jim je Levičnik kot župan stal zvesto ob strani; morda iz tistih

časov izvira ustno izročilo, da je odklonil tovarno, ki jo je pozneje dobil Tržič, čeprav je žebbljarstvo že hudo pešalo; branil se je novega proletariata, ki bi prinašal nevarnosti družbenega nemira; tudi v šolo ni maral nobene učiteljske pomoči in je sam vodil enorazrednico s štirimi oddelki. Dopis v Slovenskem Narodu 8. avgusta št. 180 govori obširno o tej Levičnikovi samovolji. Prišlo je tako daleč, da so vsak pojav ljudske nevolje naprtili Bralnemu društvu; ko so nekateri fužinarji zaradi pojemajoče kupčije začeli odpuščati delavce, so mlade žebbljarje odpuščali prav zaradi članstva pri društvu, ker so najeti ovaduhi prisluškovali in prenašali vse, kar je dišalo po nezadovoljnosti.

Slika tega časa bi ne bila popolna, če bi ne upoštevali nekaj posebnih razmer žebbljarskega življenja, predvsem pa krize, ki je nastajala v žebbljarskem gospodarstvu. O tej krizi beremo v marsikaterem Levičnikovem dopisu v Novicah: že 1868, št. 30 toži o slabi kupčiji, hudih elementarnih nesrečah, ki so prizadele tudi fužine, npr. 1881, str. 39, 266, 274, 331. Ko govori o položaju okrožnega zdravnika, ugotavlja, da je ljudstvo v dolini vobče premožno in olikano, ubožni so le delavci, ti pa imajo bolniško zadrugo, predvsem fužinski delavci, pa tudi kovači pri dveh fužinarjih. Ne smemo prezreti, da so se takrat v žebbljarskih krajih, zlasti v Kropi, pojavljali nastopi delavcev proti železarski gospodi ter zahtevali izboljšanje svojega položaja, zlasti v letih 1882 in 1883. To je nedvomno odmevalo tudi v Železnikih (prim. Rudolf Kyovski, Socialne razmere našega delavstva v Kropi, Kamni gorici in Železnikih proti koncu XIX. stoletja, Kronika I/1953, str. 87—88 ter dopolnilo Dušana Kermavnerja v opombah k V. knjigi Prijateljeve Slovenske kulturne in politične zgodovine, str. 728—729). Novo vznemirjenje je prišlo leta 1885, ko je Ljubljanski list št. 103 v uvodniku Naši žebbljarji poročal o obrtnonadzorni komisiji, ki je prišla v Kropo in Kamno gorico ter preučevala socialnozdravstvene razmere med žebbljarji, nakar je dopisnik iz Železnikov 16. maja št. 111 vpraševal, zakaj te komisije ni bilo v Železnike, da bi pregledala tudi tamkajšnje razmere, ko se žebbljarsko delo po stari, nepremagljivi navadi začelja zvečer ob 8. ali 11. uri ter traja drugi dan do 10., pri tem pa delajo otroci z desetimi leti, vso noč prebde, nato morajo v šolo. Dopisnik omenja, kako se je župan vznejevoljil nad Ljubljanskim listom, češ zdaj bodo kovači tudi v Železnikih začeli rogovilliti. Tako tem laže razumemo napetosti, ki so nastajale na račun mladega društva, in so se bolj in bolj kazala znamenja socialne stiske. Posamezne družine so se že začele izseljevati ter iskale kruha drugod, tisti pa, ki so ostali doma, niso videli izhoda in jih je še nadalje čakalo trpljenje in poniževanje. Vse te razmere so odločilno vplivale na kvarjenje ljudskega značaja in pokazali so se nekateri grdi primeri ovaduštva in sovraštva.

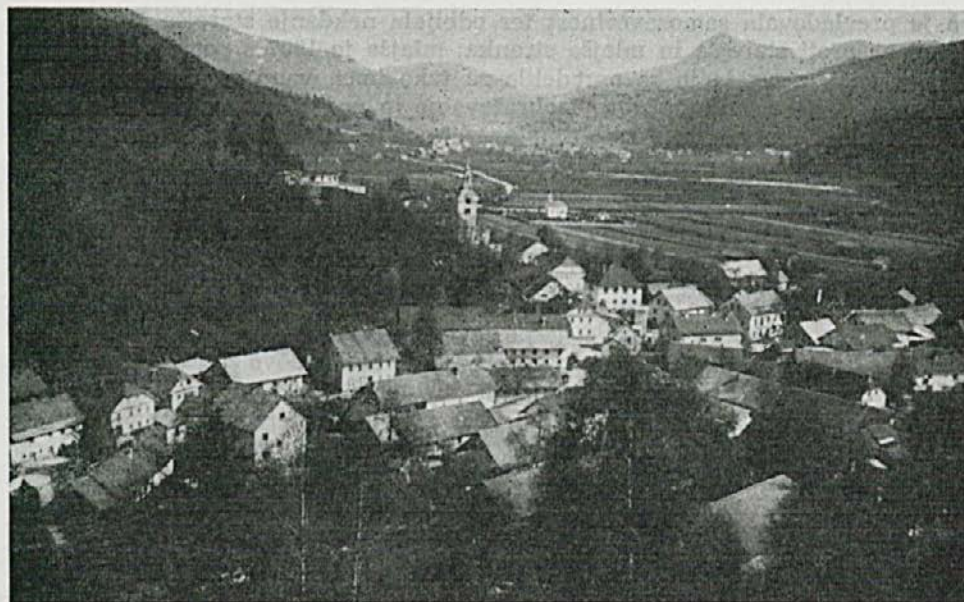
Odmev teh družbenih in osebnih bojov najdemo tudi v dolgem Levičnikovem zagovoru in obrambi v Novicah 1885 vse od 12. avgusta do 21. oktobra (str. 258, 265, 274, 283, 297, 306, 322, 338). Ta dopis sicer marsikaj pojasni, ne more pa zabrisati dopisnikovega konservativnega in socialno pristranskega stališča. Časopisni boj sega še v leto 1886. Posledica teh razmer je bila, da so na posebno posredovanje hoteli uradno razpustiti društvo, kar se ni posrečilo, pač pa so dosegli prestavitev Mateja Kljuna v Begunje pri Cerknici, kar je bilo hud udarec za društvo; njegov odhod je spremljala velika žalost mladih žebbljarjev (prim. Slov. Narod 1886, str. 190, 213, 230). Nasprotniki so pokazali svoje veselje s tem, da so najeli fužinarskega ribiča, da je ob Kljunovem odhodu streljal z možnarji. Kljun je umrl 3. oktobra 1898 v ljubljanskem Leonišču kot upokojeni župnik višnjegorski. Novica o njegovi smrti (Slovenec 1898, št. 226)

poudarja njegov ljudomili značaj in trpljenje v hudi srčni bolezni, ki je bila gotovo tudi posledica nekdanjih bojev.

Vse to se danes zdi malenkostna krajevna kronika in bi ne bila vredna obširnejše omembe, ko bi ne pričala o socialnih in nazorskih bojih v naši preteklosti. Priča zlasti o tem, kako so premiki v nekdanjem kapitalističnem gospodarstvu vplivali na družbeno življenje in na ljudsko razpoloženje; niso prinašali samo osiromašenja delavstva, temveč ga po eni strani uklepali v še večjo podložnost, po drugi strani lahko spoznamo, kako težko je bilo duševno osvobajanje, celo v skromnih oblikah. To Bralno društvo, ki je kljub svoji narodno prebudni smeri uveljavljalo staro geslo: Vse za vero, dom, cesarja, je pri višji gospodi vzbujalo odpor in celo tako znani narodni delavec kakor je bil J. Levičnik (prim. življenjepis Toma Zupana v Koledarju Mohorjeve družbe 1910 in Slov. biogr. leksikon I, 650—651) je v svoji samovšečnosti in socialni pristranosti postal nasprotnik ljudskega izobraževanja in osamosvajanja. Bralno društvo je zato v veliki meri ostalo last trške sredine, delavstvo je bolj in bolj stopalo v ozadje, uveljavljal se je stari čitalniški značaj. Zaradi osiromašenja delavstva, ki je raslo iz leta v leto, je zanimanje za društvo pešalo, obstajala je samo bralna soba in knjižnica, javne prireditve so bile redke. Začela se je doba splošnega mrtvila, ki bi socialnemu zgodovinarju dala veliko gradiva in ga postavila pred malo spodbudne zaključke: množila sta se beraštvo in alkoholizem. Dva značilna dopisa v Slovenskem Narodu 1888 iz Kroke (št. 14 in 23) bi v enaki meri lahko prenesli na Železnike. Proces siromaštva ob naraščajoči brezposelnosti in siromaštvu je trajal vse do propada žebjarstva v začetku 20. stoletja in se v drugačnih oblikah nadaljeval še do nove industrializacije Železnikov.

Vendar v ta čas padejo razni poskusi za poživitev društvenega življenja. Na poživitev so deloma vplivale posamezne dijaške generacije, predvsem pa spreminjajoče se politične in socialne razmere. Tako so še v starem čitalniškem načinu z deklamacijami in majhnimi igrkami sredi devetdesetih let prirejali »veselice« tedanji dijaki in visokošolci, kakor so bili poznejši nadučitelj Ivan Benedičič (Lovričkov), Janez Demšar (Čočev), medicinec Jernej Demšar (Jožev), pozneje znani zdravnik, in jurist Anton Dermota, eden najsamostojnejših socialističnih mislecev in poznejši urednik Naših zapiskov. Dermota je takrat nastopal kot predavatelj še v smislu Krekovega krščanskega socializma, vplival pri ustanovitvi delavskega konsumnega društva, kot študent v Pragi pa že prinašal svobodomiselne Masarykove ideje. Precejšen razcvet je Bralno društvo doživelo ob sodelovanju kaplana Alojza Jarca (ok. leta 1900). Takratne »veselice« o božiču in veliki noči so poleg govora, deklamacij, petja imele na sporedu tiste skromne igrice, ki jih je prinašala Zbirka ljudskih iger, npr. Kmet Herod, Zamujeni vlak, Doktor Vseznal in njegov sluga Štipko Tiček. Ustrezale so bolj zabavi kot izobraževanju. Tačas se je omečil tudi stari J. Levičnik ter prepuščal šolo za te prireditve, sam se jih ni udeleževal.

Veliki gospodarski, politični in nazorski preobrat v Selški dolini je v prvem desetletju novega stoletja prinesel v vse društveno življenje vidne spremembe. Ko so nastajale gospodarske in sodarske zadruge, hranilnice in posojilnice, sokolska in orlovska društva, se je začel boj na politični opredelitvi. Ob gospodarsko močno okrepljenem kmetiskem prebivalstvu se je razživelo tudi prosvetno delo. Selca so postala najživahnejše središče tega časa, dobila so svoje Prosvetno društvo, tamburaški zbor, pozneje celo godbo, kmalu tudi svoj prosvetni dom. To živahno delo so podpirali tudi domači študentje, pred-

Selca s Kuclja

Foto France Planina

vsem jurist Anton Megušar in njihovi študijski prijatelji, člani Slovenske dijaške zveze iz vsega kranjskega okraja. Tako so ob času, ko se je v izobraževalnih društvih začel boj proti »mešanim vlogam«, v Selcih uprizorili igre kakor A. Medveda *Za pravdo in srce*, *Stari in mladi*, ljudsko igro *Revček Andrejček*, *Zaklad*, *Legionarji*; dr. Krek je prav za Selca napisal svoji igri *Turški križ in Tri neveste*. Prva visoko povzdiguje krajevno domoljubje, druga na burkasti način zdravi ženske napake. Spomina je vredno, da je kot igralec v Prosvetnem društvu nastopal tudi poznejši slikar, leta 1970 umrl akademik prof. Gojmir Anton Kos. Igral in slikal kulise je deloma že v gimnazijskih letih, nato kot študent dunajske umetnostne akademije ter nazadnje igral glavno vlogo v Funtkovi umetniški drami *Tekma*. Že takrat je v ožjem krogu s posebno vnemo obravnaval vprašanje o umetnosti. Ni čudno, da je tisti čas splošnega prosvetljevanja zajel celo visoke Dražgoše, da so si postavile svoj prosvetni dom Pri cerkvi in sokolski dom Na pečeh. V Dražgošah je bila leta 1913 tudi prva uprizoritev Krekove nabožno-ljudske igre *Sv. Lucija*.

V tistih letih je imela svoje bralno društvo tudi Dolenja vas, čeprav je oddaljena le dober kilometer od Selc. Skoraj bi ne smeli pozabiti daljne Sorice, kjer je od 1879 do 1904 župnikoval starološki rojak Anton Jamnik (1849—1931); Sorica je imela farno knjižnico, mlekarsko zadrugo ter si napravila prvo elektrarno v Selški dolini. Jamnik je tudi prvi spoznal slikarsko nadarjenost Ivana Groharja, ga gmotno podpiral ter mu pomagal v svet. Vsa Sorica in okolica imata številne spomine na Groharjevo slikarsko mladost, Jamnikov spomin pa se je v Sorici ohranil podobno kakor Kljunov v Železnikih.

V Železnikih pa so se v začetku novega stoletja v Bralnem društvu pripravljale in končale spremembe, ki so zorele več let. Uveljavljati se je začel mlajši rod društvenikov, ki so se oprijemali liberalno političnih idej, še bolj

pa je prevladovala samozavestnost ter odbijala nekdanje starejše člane. Stali sta si nasproti starejša in mlajša stranka; mlajša je 1907 s pomočjo privzetih Dražgošanov zmagala in se opredelila za tako imenovano naprednjaštvo. Zaradi tega se je ustanovilo novo **Izobraževalno in podporno društvo**. V začetku je obstajalo večinoma iz preprostih starejših ljudi. Takrat so se v novih časovnih razmerah začela ponavljati podobna socialna in družbena nasprotja kakor pred dobrimi dvajsetimi leti: na eni strani zavest izobraženosti in boljše veljave nasproti nižjim in manj izobraženim, na drugi strani občutek poniževanja in odpor zoper namišljeno veličino. To se je pokazalo tudi pri obeh prvih prireditvah leta 1908: Bralno društvo je z velikim poudarkom v novem gostilniškem salonu uprizorilo Finžgarjevega Divjega lovca, Izobraževalno društvo, ki ni imelo primerne prostora, je postavilo zasilni oder pod velikim zagrajenim kozolcem in igralo kot svojo prvo predstavo Medvedovo žaloigro Za pravdo in srce. Spomina je vredno, da so razen nekaterih deklet in dijakov nastopili sami starejši moški, večinoma nad štirideset let, delavci in rokodelci, in da so nekateri igralci prihajali k večernim skušnjam več ur daleč, neposredno od svojega dela. Za naslednje prireditve je svoje prostore dal požrtvovalni član Pavel Tavčar, in tako so se v majhni dvorani nad njegovim mlinom, na odru kaki dve pedi od tal in komaj ped pod stropom v naslednjih letih uprizarjale igre Zaklad, priredba Shakespeareovega Beneškega trgovca, Borštnikov Stari Ilija, Grillparzerjeva Hero in Leander (Ljubezni in morja valovi) in Prababica, Meškova Mati, ob otvoritvi društvenega doma 20. oktobra 1912 pa celo Vojnovičev Ekvinokij. Po uprizoritvi Finžgarjeve Naše krvi se je živahno dramsko delo zaradi vojne ustavilo, le proti koncu je prišel na oder Jurčičev Deseti brat.

Ob tem zunanjem društvenem uveljavljanju bi se upravičeno vprašali, kaj so ta društva storila za splošno izobraževanje. Vsako teh društev je res imelo bralno sobo in knjižnico, to se pravi sredstva za samoizobraževanje, toda koliko je storilo za splošno ljudsko izobrazbo? Bralna društva, ki so ostala na stopnji nekdanjih čitalnic, te potrebe niso čutila, pač pa so kmetijske zadruge in prosvetna društva skrbela za gospodarski in gospodinjski pouk s prirejanjem predavanj ali celo strokovnih tečajev, kakor so pokazale krajevne potrebe. Tako je bilo predvsem v Selcih. V izobraževalna društva so občasno prihajali zunanji predavatelji; v Železnikih si je prosvetno društvo osnovalo majhno hranilnico »Čebelico«, ožji krog si je za ideološko izobrazbo zamislil celo majhen znanstveni krožek, ki je skupno prebiral tedanjo znanstveno revijo Čas ter se seznanjal tudi z umetniškimi vprašanji.

Razpoloženje po prvi svetovni vojni, ko so se fantje in možje vrnili domov, utrujeni in željni miru, mnogi pa obležali na bojiščih ali umrli v ujetništvu, se je zdelo, da je čas ugoden za medsebojno zблиžanje in pomiritev nasprotstev. Tako so združeni igralci obeh nekdanjih taborov v društvenem domu v Železnikih uprizorili ljudsko igro Rokovnjači, pokazala se je nazorska strpnost, prišlo je celo prizadevanje za združitev obeh društev. To prizadevanje je končno zaradi političnih vplivov propadlo. Bralno društvo na združitev ni pristalo, vendar sta odločila samo dva glasova. Kmalu potem so se začele tudi priprave za zidavo Sokolskega doma in tako je obveljala stara ločitev. Po neuspelih poskusih združenja in pomirjenja — ki bi najbrž ne bilo dolgo obstalo — se je Izobraževalno društvo z vnemo vrglo na novo delo. Prišel je tudi nov dijaški rod in dorasla je nova mladina, ki so jo podpirali nekateri starejši

igralci. Po vrsti so prihajale igra za igro kakor Medvedov Črnošolec, Mlinar in njegova hči, ponavljale so se nekdanje igre, ki so na novem odru dobile novo podobo, tako Za pravdo in srce, Hero in Leander, Prababica, Ekvinokcij (pod naslovom Vihar). Mnoge igre, ki jih je uprizorila ljubljanska Drama, so doživele uprizoritev tudi na prosvetnem odru v Železnikih, tako Špicarjev Pogumni Tonček, Nušičev Svet, Gogoljeva Ženitev, Molièrov Namišljeni bolnik, Tucičeva Golgota, Hauptmannov Bobrov kožuh, Shakespearov Othello, Hebbelova Marija Magdalena (pod imenom Klara) in Jeromov Tujec. Še pred natisom je bil uprizorjen Jalenov Dom. Kot poseben preizkus mladinskih iger in novih odrskih učinkov so veljale: Hauptmannova Haničina pot v nebesa, Golieve Petrčkove poslednje sanje, dramatizacija Schillerjeve Pesmi o zvonu. Za zabavo so bile tudi stare ljudske igre kakor Revček Andrejček, Gospod Jakob in burke Pri belem konjičku, Čez leto dni, Veleturist, veseloigra Pritožne bukve in Charlejeva teta. Nekatere igre so potrebovale kratke razlage pred predstavo, pozneje so bile take razlage natisnjene na zadnji strani vabil. Iz popoldanskih predstav ob nedeljah in praznikih so se končno uveljavile tudi večerne predstave, in sicer tako, da je bila glavna skušnja ob sobotnih večerih namenjena domačim, nedeljski popoldan pa zlasti zunanjim obiskovalcem. Razvila se je nekaka stalna gledališka sezona. Pozneje je to Izobraževalno društvo uprizorilo še Schillerjeve Razbojnice, Kosorjev Požar strasti, mladinsko igro Krojaček Junaček; ob tridesetletnici 1938 je bila celo slavnostna večerna predstava

Cerkev sv. Frančiška in železnikarsko pokopališče na Logu, za njim Kulturni dom
Foto arh. Tone Mlakar

Miklove Zale na glavnem trgu pred cerkvijo in se je lepo posrečila. Ne da se tajiti, da je ta vnema imela tudi tekmovalni značaj. Bralno društvo je igre prirejalo redkeje, primerilo pa se je, da sta isto soboto večer igrali obe društvi Divjega lovca. Pred predstavo v društvenem domu je prišel orožnik ter skušal z zastraševanjem igro preprečiti, kar se mu ni posrečilo.

Vse nadaljnje delo sta preprečili druga svetovna vojna in nemška zasedba. Oder Izobraževalnega društva, ki je bil sicer majhen, pa opremljen kakor malokateri drugi oder na deželi, z vsemi dekoracijami od antičnih, srednjeveških do modernih prizorišč, je postal žrtev nemškega barbarstva. Nemška žandarmerija ni uničila samo arhiva in garderobe, temveč je razdrla tudi kulise, poslikano platno so dali oprati in ga pošiljali domov v Nemčijo in Avstrijo. Povzročili so popolno razdejanje. Zastava Izobraževalnega društva, izdelana v staroslovanski ornamentiki po načrtih prof. Celestina Misa, je zgorela ob zažigu farne cerkve, zastava Bralnega društva je ostala skrita in se je menda ohranila. Bila je edinstvena v svojem slogu, na pol zastava, na pol prapor, in je pričala o pomembnih, čeprav bridkih časih izobraževalnega dela in prvih družbenih bojih v naši preteklosti. Zato bi ta zgodovinski spomin nujno moral priti v varstvo in last krajevnega muzeja, in tisti, ki ga je rešil, je storil zaslužno kulturno dejanje.

V novih družbenih razmerah na obnovitev takega društvenega življenja ni bilo mogoče misliti in tako je nekdanje delo ostalo samo lepa preteklost, spomin na minule čase in na tiste, ki so z njimi živeli in delali.

Teh spominov ne bi smeli zaključiti, ne da bi vpleli vanje imena tistih vidnejših prosvetnih delavcev in igralcev, ki so že pokojni. Še pred ločitvijo se je v Bralnem društvu dobro uveljavljal žebjar Dionizij Čemažar, veliko je sodeloval tudi poznejši advokat dr. Lenart Lotrič, po ločitvi predvsem Matevž Klopčič, še pozneje vneti organizator, primorski rojak nadučitelj Hinko Klavara. Pri Izobraževalnem oziroma Prosvetnem društvu je bil na prvem mestu požrtvovalni tajnik Pavel Tavčar, dobra društvena gospodarja sta bila Anton Štalc in Franc Logar, med igralci nadpoštar Karel Avser, poznejši univerzitetni profesor dr. inž. Matija Žumer, Anton Kržišnik in še posebej cestar Tine Benedičič (Lovrič), ki je tudi na stara leta odigral veliko število vlog. Na obeh straneh je bilo več dobrih igralcev; omenimo samo Marijo Šrajevo, obe sestri Košmeljevi (Lukeljnovi) in nedavno umrlo Ančko Goja-Pintarjevo.

Čeprav je bilo v tem prosvetnem delu veliko mladostnega veselja, je bilo tudi veliko požrtvovalnosti, posebno pri tistih, ki so utrpeli svoj delovni čas, počitek ali prinašali celo materialne žrtve — vse iz idealizma za tisto, kar se je zdelo lepo, koristno in blažilno. Če ni bilo drugega, je preprosti, zlasti delovni človek našel nekaj razvedrila ter pozabil na vsakdanje skrbi in težave; morebiti je ostalo tudi nekaj tistega, česar bi sicer ne mogli imenovati spomin na umetnost, pač pa občutek nečesa, kar je nad trdo vsakdanjo resničnostjo, kar je potrebno za boljšo stran človekove narave: ne samo razvedrilo duha, temveč tudi odmev in odsev nekega globljega življenja.

Natančnejše nazorsko in družbeno razglabljanje o tej preteklosti bi sicer dalo še zanimivejše in tehtnejše zaključke, vendar bi tako prizadevanje seglo čez okvir tega sestavka. Potrebna bi bila primerjava posameznih časovnih razdobij, podrobnejša razčlenitev družbenih slojev in upoštevanje gospodarskih pogojev, njih vpliv na značaj izobraževanja in združevanja. Pri tem bi v večji meri prihajalo v poštev delo in značaj posameznih oseb, pri čemer pa bi se bilo

najbrž težko izogniti težavam, ki vodijo v osebne nevšečnosti in sodbe. Vemo samo, da vse to organizacijsko, izobraževalno in nazorsko delo ni bilo brez uspeha in da je nekdanja Selška dolina kljub toliki različnosti v gospodarskih razmerah, celo v krajevnih neprijaznostih, ki so segale še v staro izročilo, živela v neki svoji zavednosti in omikanosti ter imela posebni značaj, ki je v novem času terjal tudi temeljite družbene preobrazbe, zbližanja in razumne spojitve kmetskega in delavskega življa. Vendar bi si še danes želeli nekaj tistega starega idealizma, ki je delovnega človeka dvigal nad trdo vsakdanjost v svet duševno dobrega in lepega.

(Ponatis iz Loških razgledov XVII/1970, str. 108—116.)